

Perspektywy demograficzne europejskich krajów postradzieckich¹⁾

Obszar Wschodniej Europy²⁾ od wielu dziesiątków lat stanowi teren, na którym zachodzą ciekawe procesy demograficzne. Zainteresowanie demografią tego terytorium wynikało po części z faktu, iż wielu specjalistów chciało naocznie zweryfikować prawdziwość „socjalistycznego prawa ludnościowego” twierdzącego, że socjalizm zawsze implikuje wzrost liczby ludności [Billig, 1963, s. 326—351], po części zaś w wyniku publikowania niekompletnych statystyk ludnościowych przez władze radzieckie, co miało ukryć pojawianie się niekorzystnych zjawisk (szczególnie dotyczących umieralności), lecz co jednocześnie intrygowało i podtrzymywało zainteresowanie problemami ludnościowymi dawnego Związku Radzieckiego.

Celem mojego artykułu jest przedstawienie perspektyw demograficznych siedmiu wschodnioeuropejskich państw, b. republik związkowych ZSRR, do roku 2050. Zgodzić bowiem należy się z opinią J. C. Chesnais [1997], iż los społeczeństw uwarunkowany jest przez ich rozwój demograficzny. W sferze ekonomicznej owo uwarunkowanie przejawia się najsilniej proporcją pomiędzy osobami w wieku emerytalnym a osobami dorosłymi w wieku aktywności zawodowej, czyli pomiędzy świadczeniobiorcami a płatnikami składek na świadczenia społeczne oraz proporcją osoby w wieku przedprodukcyjnym—osoby w wieku produkcyjnym, a zatem proporcjami decydującymi w dużym stopniu o wysokości obciążeń podatkowych.

Nie można zapomnieć o innych czynnikach, takich jak: kurczenie się wewnętrznego rynku zbytu zarówno w warunkach starzenia się populacji, jak i implozji demograficznej czy mniejsza skłonność do podejmowania ryzyka w zbiorowościach odznaczających się starością demograficzną. Istnieją więc przesłanki pozwalające na stwierdzenie, że w warunkach niedoinwestowania danej gospodarki i braku wewnętrznych kapitałów umożliwiających przezwyciężenie owego niedoinwestowania, poziom inwestycji zagranicznych uzależniony będzie od oceny potencjału danego rynku, który przy założeniu *caeteris paribus* zdeterminowany jest czynnikami demograficznymi. Z drugiej strony na przebieg procesów demograficznych znaczący wpływ wywierają warunki ekonomiczne, które umożliwiają bądź nie podjęcie niektórych zachowań demograficznych (np. zachowania antymortogenne).

¹⁾ Opracowanie obejmuje: Białoruś, Estonię, Litwę, Łotwę, Moldawię, Rosję i Ukrainę. W przypadku Rosji o zaliczeniu jej do krajów europejskich zadecydowały dwa fakty: położenie stolicy w Europie oraz fakt istotniejszy z punktu widzenia demografii — zdecydowana większość mieszkańców tego kraju mieszka w jego części europejskiej (około 88%).

²⁾ Dział Ludnościowy ONZ omawiane kraje umieszcza w dwóch różnych grupach: trzy kraje bałtyckie w Europie Północnej, wraz z krajami skandynawskimi, Irlandią i W. Brytanią, pozostałe zaś w gronie państw Europy Wschodniej, wraz z Bułgarią, Czechami, Polską, Rumunią, Słowacją i Węgrami.

Również w sferze politycznej waga poszczególnych państw w wielu organizacjach zależy od ich liczby mieszkańców, choć generalnie dzisiaj o sile danego kraju przesądza poziom jego rozwoju gospodarczego, a nade wszystko poziom stosowanych technologii. Lecz ten wyznacznik siły utożsamiać można z zasobem wiedzy danego kraju, zasób zaś wiedzy z kapitałem ludzkim, ten ostatni ma natomiast większe możliwości wzrostu w krajach ludniejszych. Można zatem przypuszczać, że czynniki demograficzne będą odgrywać i w świecie przyszłości ważną rolę, decydując w krajach uboższych o szybkości konwergencji poziomu PKB *per capita*. Znajomość zatem perspektyw rozwoju demograficznego interesujących nas państw stanowić może tło dla konstruowania przewidywań odnośnie ich perspektyw gospodarczych. Tak postawiony problem narzuca kolejne etapy przedstawiania prognoz ludnościowych europejskich krajów postsowieckich.

W dalszym ciągu omówię rozwój liczby ludności europejskich krajów postsowieckich w przeciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, następnie przyjrzymy się składnikom ruchu naturalnego w roku 1996, po czym przedstawimy ONZ-owskie prognozy liczby i struktury ludności omawianej grupy państw.

W naszej analizie korzystając będziemy z prognozy opracowanej w roku 1996 przez Dział Ludnościowy Wydziału Spraw Ekonomicznych i Społecznych ONZ [UN, 1997]³). Szacunki dokonane zostały w trzech wariantach: niskim, średnim i wysokim, różniących się założeniami odnośnie poziomu płodności. Prawdopodobieństwo wydania na świat potomstwa jest bowiem w dzisiejszym świecie niewątpliwie zdecydowanie bardziej zróżnicowane niż prawdopodobieństwo zgonów i poddane większej labilności czasowej. Struktura prognozowanej populacji podawana jest do osiemdziesiątego roku życia w grupach pięcioletnich, zaś dla osób starszych zbiorczo. W dalszej części opracowania opierać się będziemy na wariantie średnim, który uchodzi za najbardziej wiarygodny.

Jak każda prognoza, tak i ta obarczona jest pewnym błędem. Należy jednak podkreślić, że potencjalny błąd jaki się może pojawić dotyczyć będzie przede wszystkim osób, które się dopiero w przyszłości narodzą. A zatem można powiedzieć, że przedstawione dane, mówiące o liczebności grup wiekowych osób starszych, należy traktować jako bardzo prawdopodobne, mniejszą wiarygodnością natomiast obdarzymy dane dotyczące liczebności osób młodszych oraz udziału osób w danym wieku w całej populacji, w skład tej ostatniej wchodzi bowiem również w znacznej części i osoby jeszcze nie narodzone, odnośnie których prognozy liczebności są obciążone znaczną niepewnością.

W pierwszej kolejności prześledzmy zmiany liczby ludności i dynamikę tychże zmian na podstawie danych pochodzących z lat spisowych pomiędzy 1959 a 1989.

**TABL. 1. LICZBA I DYNAMIKA WZROSTU LUDNOŚCI
BADANYCH KRAJÓW**

K r a j e	Liczba ludności w tysiącach				Rok 1959 = 1,000		
	1959	1970	1979	1989	1970	1979	1989
Białoruś	8056	9002	9560	10200	1,117	1,186	1,266
Estonia	1197	1356	1466	1573	1,132	1,224	1,314
Litwa	2711	3128	3398	3690	1,153	1,253	1,361
Łotwa	2093	2364	2521	2681	1,129	1,204	1,280
Moldawia	2885	3569	3947	4341	1,237	1,368	1,504
Rosja	117534	130079	137551	147386	1,106	1,170	1,253
Ukraina	41869	47126	49755	51704	1,125	1,188	1,234
Razem	178304	198594	210177	223564	1,113	1,178	1,253

Źródło: [Goskomstat, 1989].

³) Powyższa prognoza obejmuje szacunki przyszłej liczby i struktury ludności dla wszystkich krajów świata, łączących w 1995 r. przynajmniej 150 tys. mieszkańców.

Z tych danych wynika, że w przeciągu czterdziestu lat liczba ludności zamieszkującej tereny wchodzące w skład obecnie niepodległych państw stale wzrastała, aczkolwiek coraz wolniej. Z analizowanych państw najmniejszymi przyrostami odznaczały się Ukraina i Rosja, co związane jest w dużym stopniu z migracjami wewnątrz b. ZSRR. Najwyższą dynamikę wzrostu posiadała Mołdawia, która skądinąd w chwili przyłączania do Związku Radzieckiego miała opinię obszaru „prymitywizmu demograficznego”. Interesująca była natomiast sytuacja krajów nadbałtyckich, w których przyrost ludności wyższy niż średnia dla europejskiej części ówczesnego ZSRR w dużym stopniu wpływał z napływu ludności rosyjskojęzycznej [Indulski, Kowaleski 1997; Maryański, 1994]. Republiki nadbałtyckie uznawane były bowiem za tereny o wyższym poziomie życia w porównaniu z resztą kraju.

Przyjrzyjmy się teraz podstawowym wskaźnikom demograficznym w roku 1996 (lub 1995). Dla celów porównawczych w tablicy 2 umieszczono również wartości dla Polski i Unii Europejskiej (UE).

**TABL. 2. SKŁADNIKI RUCHU NATURALNEGO
W EUROPEJSKICH KRAJACH POSTRADZIECKICH, UE I POLSCE W ROKU 1996**

Kraje	Ludność 01.01.1997 (w tys.)	e_0 dla męż- czyzn	e_0 dla kobiet	Urodze- nia (w tys.)	Zgony (w tys.)	Przyrost naturalny (w tys.)	Saldo migracyjne (w tys.)	Przyrost ogółem (w tys.)	Stopa na 1000 mieszkań- ców		
									przyro- stu natural- nego	salda migra- cyjnego	przyro- stu ogółem
Białoruś	10264	63,0	74,3	101 ^a	133 ^a	-32,6 ^a	-0,2 ^a	-32,8 ^a	-3,2 ^a	0 ^a	-3,2 ^a
Estonia	1462	64,5	75,5	13	19	-5,7	-5,7	-11,4	-3,9	-3,9	-7,8
Litwa	3707	65,0	76,1	39	43	-3,7	-1,0	-4,7	-1,0	-0,3	-1,3
Łotwa	2480	63,9	75,6	20	34	-14,5	-7,3	-21,8	-5,6	-2,9	-8,7
Mołdawia	4320	x	x	52	50	2,1	-16,5	-14,4	0,5	-3,8	-3,3
Rosja ^a	147608	x	x	1364	2204	-817,6	343,6	-474,0	-5,5	2,3	-3,2
Ukraina	51728	x	x	493	792	-299,7	-94,8	-394,5	-5,8	-1,8	-7,6
Razem ..	221569	x	x	2082	3275	-1171,7	218,1	-953,6	-5,3	0,9	-4,3
UE	373691,2	74,0	80,5	4037,4	3727,5	309,9	727,7	1037,6	0,8	2,0	2,8
Polska	38639	68,1	76,6	428	385	42,7	-13,1	29,9	1,1	-0,3	0,8

^a Dane dla 1995 r.

Źródło: [Conseil de l'Europe, 1997; Monnier, 1998; Szachotko, 1998].

Prawie wszystkie kraje postsowieckie charakteryzowały się w roku 1996 nadwyżką liczby zgonów nad liczbą urodzeń (wyjątkiem była Mołdawia), co prowadziło do ujemnego przyrostu (ubytku) naturalnego. Nadmienić trzeba w tym miejscu, że większość badanych państw maksymalną liczebność ludności osiągnęło w roku 1992 bądź 1993, po czym następuje systematyczny spadek wielkości populacji. W roku 1996 w skali całego regionu ludność zmniejszyła się o 5,3 osoby na 1000. Największy względny ubytek odnotowano na Ukrainie, Łotwie i w Rosji (powyżej 5 osób na 1000). Dzięki dodatniemu saldu migracyjnemu Rosji, wynikającemu z powrotów Rosjan z republik azjatyckich i nadbałtyckich, ujemny przyrost ludności ogółem osiągnął nieco mniej dramatyczny poziom, choć i tak ubyło prawie milion osób w ciągu roku w grupie państw liczących łącznie niecałe 222 miliony (mniej jak w 1989 r.). Saldo migracji poprawiło jedynie sytuację Rosji, reszta państw stawała się krajami emigracji. W porównaniu z państwami postradzieckimi sytuacja demograficzna Polski i krajów-członków UE wyglądała pozytywnie. W przeciwieństwie do omawianej grupy zarówno Polska, jak i UE łącznie, charakteryzowały się dodatnimi stopami przyrostu naturalnego oraz dodatnimi stopami przyrostu ogółem.

Podstawowym czynnikiem wpływającym na kształtowanie się ujemnego przyrostu było obniżenie się poziomu płodności kobiet zamieszkujących kraje postradzieckie (przykładowo TFR — współczynnik dzietności ogólnej w 1996 r. w Rosji osiągnął 1,28, przy czym w ośrodkach wielkomiejskich, np. Moskwie i Sankt Petersburgu osiągał poziom 0,95—1,00). Owo zmniejszenie się płodności było jedynie środkiem służącym adaptacji do trudnych warunków ekonomicznych, jakie wytworzyły się w grupie tych państw (PKB *per capita* kształtował się w roku 1995 na poziomie od 35% (w przypadku Mołdawii) do 65% (na Białorusi) wartości z roku 1990 [GUS, 1997]). Rodziny mające liczne potomstwo narażone są bowiem w większym stopniu na ryzyko ubóstwa.

Według danych z 1994 r. w Rosji poniżej minimum egzystencji żyło 36% rodzin z jednym dzieckiem, 52% z dwojgiem dzieci, 70% z trojgiem i 83% rodzin z liczniejszą progeniturą. Nawet przyjmując opracowane w tym kraju skale ekwiwalentności — oparte skądinąd na zaniżonych normach spożycia — stwierdzić trzeba, że poniżej minimum egzystencji żyło 28% rodzin z jednym dzieckiem, 37% z dwojgiem, 45% z trojgiem oraz 51% z potomstwem liczniejszym [Zwieriewa, 1997]. W 1996 r. poniżej linii ubóstwa znajdowało się 34% gospodarstw z jednym dzieckiem, 50% z dwojgiem, 69% z trojgiem i 90% z większą liczbą potomstwa. Świadczy to o utrwalaniu się tych niekorzystnych dla decyzji o wydawaniu na świat potomstwa relacji ekonomicznych.

W efekcie badania dotyczące preferowanej liczby dzieci, jakie kobieta chciałaby urodzić, przeprowadzone wśród osób nie posiadających progenitury w Rosji, wskazują, że blisko jedna czwarta (24%) kobiet nie zamierza ich rodzić, 41% zadowolili się jednym dzieckiem, 31% dwojgiem, zaś dla 3% preferowana liczba dzieci to troje lub więcej [Bruj, 1998].

Przyjrzyjmy się teraz prognozowanej przez Dział Ludnościowy ONZ liczebności ludności europejskich krajów postradzieckich w latach 2000—2050 opracowanej w trzech wariantach, różniących się pomiędzy sobą — przypomnijmy — założeniami dotyczącymi poziomu płodności.

Niezależnie od założeń dotyczących poziomu płodności, wszystkie przedstawione warianty zakładają permanentny spadek liczby ludności. Spadek ten dla całej grupy wynieść ma w okresie 2000—2050, w zależności od wariantu: 3% — wariant wysoki, 20% — średni, 33% — niski. Patrząc na najbardziej prawdopodobny scenariusz rozwoju demograficznego, stwierdzić trzeba, że największy względny ubytek liczby ludności ma zostać doświadczony przez Estonię — 23,6%, Rosję — 21,9% i Łotwę — 21,2%, zaś najmniejszy na Litwie — 11%. Jedynym krajem, który niezależnie od rozpatrywanego wariantu odznaczać się ma wzrostem populacji (przynajmniej przez większość okresu) jest — czego się należało spodziewać, zważywszy na dynamiczny rozwój w całym wcześniejszym okresie — Mołdawia, gdzie liczba ludności ma wzrosnąć o 15,2% (wariant średni).

**TABL. 3. ONZ-owska PROGNOZA LUDNOŚCI
EUROPEJSKICH KRAJÓW POSTRADZIECKICH — WARIANT ŚREDNI**

Kraje	Prognozowana liczba ludności w tysiącach w roku					
	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	10284	10060	9800	9468	9094	8726
Estonia	1418	1344	1289	1220	1151	1084
Litwa	3690	3616	3564	3474	3385	3297
Łotwa	2397	2240	2158	2060	1972	1891
Mołdawia	4458	4596	4794	4932	5040	5138
Rosja	146196	141055	134753	127874	120651	114318
Ukraina	50801	49026	47040	44920	42806	40802
Razem	221244	213947	205418	195978	186139	177306

Źródło: [UN, 1996].

**TABL. 4. ONZ-owska PROGNOZA LUDNOŚCI
EUROPEJSKICH KRAJÓW POSTRADZIECKICH — WARIANT WYSOKI**

K r a j e	Prognozowana liczba ludności w tysiącach w roku					
	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	10336	10395	10430	10517	10708	10994
Estonia	1425	1378	1353	1326	1313	1315
Litwa	3713	3714	3754	3797	3889	4006
Łotwa	2417	2320	2306	2305	2347	2417
Moldawia	4515	4817	5211	5599	6037	6518
Rosja	147109	145083	142358	140566	140131	142136
Ukraina	50924	49806	48628	47661	47158	47205
Razem	222439	219523	216060	213801	213623	216641

Źródło: [UN, 1996].

**TABL. 5. ONZ-owska PROGNOZA LUDNOŚCI
EUROPEJSKICH KRAJÓW POSTRADZIECKICH — WARIANT NISKI**

K r a j e	Prognozowana liczba ludności w tysiącach w roku					
	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	10266	9978	9566	9014	8312	7523
Estonia	1413	1326	1247	1145	1030	908
Litwa	3677	3567	3447	3259	3030	2764
Łotwa	2388	2209	2085	1928	1757	1574
Moldawia	4442	4478	4508	4428	4255	4032
Rosja	145815	139511	130875	120678	108750	96559
Ukraina	50660	48477	45674	42385	38617	34531
Razem	220661	211556	199422	184867	167791	149941

Źródło: [UN, 1996].

Pomimo faktu, iż to wariant średni uchodzi za najbardziej prawdopodobny, rzeczywistość przerasta niekiedy najczarniejsze scenariusze. Według najmniej korzystnego wariantu ludność Białorusi liczyć miała 10266 tys. w 2000 r., tymczasem spłot występujących tendencji dotyczących składników ruchu naturalnego sprawił, że tempo procesu depopulacji przybrało na sile.

Zmiany te świadczą, że pomimo niekorzystnych wskaźników demograficznych, takich jak wskaźnik umieralności czy przeciętne dalsze trwanie życia, świadczących o niedokończonym czwartym etapie przejścia demograficznego, grupa europejskich państw postradzieckich (z wyłączeniem Mołdawii) wkroczyła w fazę piątą, charakteryzującą się trwałą implozją demograficzną. Owa implozja w większym stopniu związana jest z depresją demograficzną — efektem spłotu niekorzystnych czynników ekonomicznych, społecznych i zdrowotnych, niż z dyfuzją postmodernistycznych wzorców zachowań demograficznych, zwaną niekiedy drugim przejściem demograficznym. Na potwierdzenie tej tezy podajmy, że prognoza opracowana w roku 1995 przez rosyjski Goskomstat zakłada, że do roku 2010 średnie trwanie życia w Rosji wyniesie 66,2 roku (w wariantcie pesymistycznym 63 lata, w „optymistycznym” 69 lat), zaś różnica w zakresie tego parametru pomiędzy płciami wynosić będzie 13,4 roku [Jurkow, 1997].

Przypatrzmy się teraz zmianom struktury względem wieku, przy czym ograniczymy się jedynie do prześledzenia zmian niektórych grup wiekowych ze względu na ich znaczenie dla rozwoju gospodarczego każdego państwa. Kolejno — za każdym razem podając wskaźniki tylko dla najbardziej prawdopodobnego, średniego wariantu — przedstawimy zmiany udziału osób w wieku poprodukcyjnym, przedprodukcyjnym oraz wskaźnik obciążenia demograficznego ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku nieprodukcyjnym. Zważywszy na światowe tendencje poparte ustawodawstwem postradzieckim przyjęto, że osoby w wieku poprodukcyjnym to osoby w wieku 60 lat i więcej. Wydłużający

się okres skolaryzacji i wzrost wymagań dotyczących poziomu edukacji usprawiedliwiają przyjęcie założenia, że wiek przedprodukcyjny to wiek nie przekraczający 19 ukończonych lat. Jak wynika z tych uwag za osoby w wieku produkcyjnym uznano osoby w wieku 20—59 lat. Do przyjęcia takiej klasyfikacji zmusza nas skądinąd fakt, że dostępna ONZ-owska prognoza operuje jedynie pięcioletnimi grupami wieku.

**TABL. 6. UDZIAŁ OSÓB W WIEKU POPRODUKCYJNYM (60 lat i więcej)
W OGÓLE MIESZKAŃCÓW EUROPEJSKICH
KRAJÓW POSTRADZIECKICH — WARIANT ŚREDNI**

K r a j e	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	0,178	0,195	0,191	0,227	0,258	0,280	0,313
Estonia	0,181	0,196	0,209	0,243	0,273	0,300	0,347
Litwa	0,173	0,186	0,197	0,223	0,257	0,272	0,299
Łotwa	0,187	0,203	0,211	0,234	0,259	0,272	0,309
Moldawia	0,133	0,141	0,142	0,179	0,194	0,212	0,248
Rosja	0,167	0,187	0,183	0,229	0,254	0,273	0,318
Ukraina	0,187	0,211	0,209	0,237	0,261	0,287	0,322

Źródło: obliczenia własne na podstawie [UN, 1996].

Udział ludności w wieku 60 lat i więcej będzie w omawianym okresie praktycznie stale rosnąć. Niewielkie wyhamowanie tego trendu pomiędzy rokiem 2000 a 2010 wynikać będzie jedynie z połączenia dwóch zjawisk: po pierwsze wiek ten osiągać będą nie-liczne roczniki urodzone w trakcie II wojny światowej, po drugie spodziewany jest pewien wzrost liczby rodzonych dzieci, jako kolejne echo powojennego *baby-boomu*. Najmłodszym krajem jest i pozostanie Mołdawia, najstarszymi zaś Łotwa, Estonia i Ukraina, państwa, w których nastąpił najgłębszy spadek płodności. O ile czołowe miejsca zajmowane w tym rankingu przez kraje nadbałtyckie nie budzą zdziwienia, o tyle wysoka pozycja Ukrainy nieco zaskakuje. Wynika ona przede wszystkim z bardzo niskiego od pewnego czasu poziomu płodności Ukrainek (syntetyczny wskaźnik płodności całkowitej już pod koniec lat osiemdziesiątych spadł poniżej 2,00, wracając do wartości z lat siedemdziesiątych i przez kilka lat był niższy niż analogiczny wskaźnik dla Estonii czy Łotwy). Tak szybki postęp procesu starzenia się (wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym o 65—100% w ciągu 50 lat) przyczyni się zapewne do znacznego wzrostu kosztów ubezpieczeń społecznych ponoszonych przez gospodarki postradzieckie, co nie wróży korzystnie ich konkurencyjności. Również wydatki ponoszone na opiekę zdrowotną, sferę dotąd zaniedbaną, będą musiały być zwiększone.

Przyjrzyjmy się teraz proporcji osób w wieku przedprodukcyjnym w ogóle mieszkańców analizowanych krajów. Przypomnijmy, że za osoby z powyższej grupy wiekowej uznaliśmy osoby posiadające od 0 do 19 ukończonych lat.

**TABL. 7. UDZIAŁ OSÓB W WIEKU PRZEDPRODUKCYJNYM
(do 19 lat włącznie) W OGÓLE MIESZKAŃCÓW EUROPEJSKICH
KRAJÓW POSTRADZIECKICH — WARIANT ŚREDNI**

K r a j e	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	0,289	0,268	0,218	0,216	0,208	0,207	0,218
Estonia	0,276	0,252	0,198	0,200	0,192	0,189	0,200
Litwa	0,287	0,270	0,228	0,225	0,221	0,220	0,232
Łotwa	0,272	0,257	0,211	0,216	0,212	0,211	0,223
Moldawia	0,347	0,325	0,276	0,277	0,268	0,260	0,260
Rosja	0,283	0,261	0,209	0,211	0,203	0,204	0,215
Ukraina	0,271	0,252	0,211	0,209	0,202	0,203	0,213

Źródło: obliczenia własne na podstawie [UN, 1996].

Prognoza przewiduje, że udział osób w wieku przedprodukcyjnym będzie się obniżał, osiągając minimalny poziom w latach 2030—2040, kiedy będzie niższy o 1/3—1/4 niż w momencie wyjściowym, po czym zacznie stopniowo podnosić się. Z punktu widzenia finansów publicznych oznacza to zelżenie ciężaru utrzymywania systemu edukacyjnego lub, w przypadku utrzymania tych wydatków w stałej wysokości, podniesienie się jakości kształcenia.

Odmienne nieco przebiegać będzie ewolucja proporcji osób w wieku produkcyjnym (zob. tabl. 8).

**TABL. 8. UDZIAŁ OSÓB W WIEKU PRODUKCYJNYM
(20—59 lat) W OGÓLE MIESZKAŃCÓW
EUROPEJSKICH KRAJÓW POSTRADZIECKICH — WARIANT ŚREDNI**

Kraje	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	0,533	0,537	0,591	0,557	0,534	0,513	0,469
Estonia	0,543	0,552	0,593	0,557	0,535	0,511	0,453
Litwa	0,540	0,544	0,575	0,552	0,522	0,508	0,469
Łotwa	0,541	0,540	0,578	0,550	0,529	0,517	0,468
Moldawia	0,520	0,534	0,582	0,544	0,538	0,528	0,492
Rosja	0,550	0,552	0,608	0,560	0,543	0,523	0,467
Ukraina	0,542	0,537	0,580	0,554	0,537	0,510	0,465

Źródło: obliczenia własne na podstawie [UN, 1996].

Początkowo przeważać będzie wpływ zmniejszenia się płodności przejawiający się podnoszeniem udziału osób w wieku produkcyjnym. W maksymalnym punkcie tego procesu, około roku 2010 proporcje osób w wieku produkcyjnym sięgać będą 58—60%. Następnie rozpocznie zmniejszanie się wartości tego wskaźnika, co będzie efektem przyspieszonego starzenia się społeczeństw omawianego regionu. Ostatecznie w roku 2050 prognoza opracowana przez ONZ przewiduje, iż osoby w wieku aktywności zawodowej stanowią będą mniej niż połowę wszystkich mieszkańców europejskich krajów postradzieckich. Aby podkreślić wagę sytuacji dodajmy, że nie wszystkie osoby wchodzące w skład grupy wiekowej 20—59 są aktywne zawodowo, zawiera bowiem ona również gospodynie domowe, inwalidów itp. osoby poddane trwałej dezaktywacji zawodowej, jak i jednostki jeszcze kontynuujące naukę czy przebywające na urloпах macierzyńskich. Oznacza to, że grupa pracująca, która wypracować musi środki na utrzymanie całej zbiorowości, jest w rzeczywistości znacząco mniejsza. Pamiętając o tym zastrzeżeniu, przyjrzyjmy się wskaźnikowi obciążenia demograficznego osób w wieku produkcyjnym osobami w wieku nieprodukcyjnym.

**TABL. 9. WSPÓŁCZYNNIKI OBCIĄŻENIA DEMOGRAFICZNEGO
OSÓB W WIEKU PRODUKCYJNYM OSOBAMI W WIEKU NIEPRODUKCYJNYM —
WARIANT ŚREDNI**

Kraje	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	0,876	0,862	0,692	0,795	0,872	0,949	1,132
Estonia	0,841	0,811	0,686	0,795	0,869	0,956	1,207
Litwa	0,851	0,838	0,739	0,811	0,915	0,968	1,132
Łotwa	0,848	0,851	0,730	0,818	0,890	0,934	1,136
Moldawia	0,923	0,872	0,718	0,838	0,858	0,893	1,032
Rosja	0,818	0,811	0,644	0,785	0,841	0,912	1,141
Ukraina	0,845	0,862	0,724	0,805	0,862	0,960	1,150

Źródło: obliczenia własne na podstawie [UN, 1996].

W omawianym okresie nastąpią znaczące fluktuacje wartości tego wskaźnika. Początkowo jego wartość będzie się obniżać, by w roku 2010 osiągnąć wartość minimalną,

następnie zacznie się podnosić, by w latach 2040—2050 przekroczyć wartość jedności, co oznacza, że w wieku aktywności zawodowej znajdować się będzie mniej osób jak w wieku przed- i poprodukcyjnym. Wy tłumaczenia przedstawionych fluktuacji doszukiwać się należy w odmiennym umiejscowieniu w czasie efektów obniżania się płodności: w pierwszej fazie proces ten wpłynie jedynie na obniżenie obciążenia ludnością w wieku przedprodukcyjnym, później zacznie oddziaływać również na zmniejszanie się proporcji osób w wieku aktywności zawodowej, po czym nieliczne roczniki zaczną przechodzić w wiek emerytalny, lecz jednocześnie następne pokolenia zasilające młodsze wiekowo grupy będą jeszcze mniej liczne. Jako na ciekawostkę warto zwrócić uwagę na sytuację panującą w Mołdawii, gdzie odmiennosć przebiegu procesu reprodukcji pociąga za sobą również odmienną — aczkolwiek tylko do pewnego stopnia — sytuację w zakresie kształtowania się wielkości wskaźnika omawianego obciążenia.

Ostatnim elementem, który chciałbym omówić jest kształtowanie się wskaźnika feminizacji (tabl.10). Zważywszy na znaczące dysproporcje pomiędzy stanami liczebnymi płci będące konsekwencją po części II wojny światowej, po części zaś katastrofalnych współczynników umieralności mężczyzn, informacja o poziomie tego wskaźnika w świetle ONZ-owskiej prognozy posiada pewien walor poznawczy.

TABL. 10. WSKAŹNIKI FEMINIZACJI — WARIANT ŚREDNI

Kraje	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Białoruś	1,126	1,121	1,118	1,122	1,120	1,106
Estonia	1,127	1,123	1,116	1,114	1,111	1,107
Litwa	1,130	1,117	1,113	1,109	1,101	1,089
Łotwa	1,200	1,209	1,188	1,169	1,150	1,129
Mołdawia	1,090	1,078	1,068	1,061	1,051	1,043
Rosja	1,142	1,153	1,158	1,160	1,148	1,133
Ukraina	1,149	1,134	1,121	1,114	1,105	1,094

Źródło: obliczenia własne na podstawie [UN, 1996].

W przeciągu analizowanych 50 lat współczynnik feminizacji ma się stale — z niewielkimi wyjątkami — obniżać, przede wszystkim dzięki stopniowej poprawie stanu zdrowia wschodnioeuropejskich populacji mężczyzn i w efekcie zmniejszenia różnicy w przeciętnym trwaniu życia, która obecnie dla większości tych krajów wynosi ponad 10 lat, a zatem wielkość niespotykana praktycznie nigdzie indziej w krajach rozwiniętych. Pomimo zmniejszania się wartości współczynnika feminizacji pozostanie on jednak na koniec okresu na względnie wysokim poziomie, obecna jego wartość bowiem w większości krajów europejskich wynosi ok. 1,05, którą to wartość osiągnąć może jedynie Mołdawia. Można zatem przypuszczać, że zmniejszenie się wartości powyższego wskaźnika przyczyni się do większego ustabilizowania trwałości związków małżeńskich, co pośrednio wpłynie na podniesienie się dzietności małżeńskiej (w 1996 r. w Rosji na tysiąc zawartych związków małżeńskich zanotowano 649 małżeństw rozwiązanych).

Przedstawione powyżej dane, oparte na opracowanej w roku 1996 przez Dział Ludnościowy Organizacji Narodów Zjednoczonych prognozie liczby ludności świata, pozwalają na sformułowanie kilku spostrzeżeń odnośnie wpływu przekształceń liczby i struktury ludności europejskich krajów postradzieckich na funkcjonowanie ich gospodarki w perspektywie następnych 50 lat.

Państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego czeka najprawdopodobniej trwały spadek liczebności zamieszkujących je populacji. Spadek ten wynikać będzie przede wszystkim ze zmniejszenia się poziomu skłonności do wydawania na świat potomstwa, lecz niewątpliwie duży wpływ posiadać będzie tragiczny, stale pogarszający

się stan zdrowia mieszkańców tych państw — rezultat wieloletnich zaniedbań ekologicznych i cywilizacyjnych, pogłębiony kryzysem społeczno-ekonomicznym. W efekcie — przynajmniej w perspektywie kilkunastu najbliższych lat — nie można spodziewać się znaczącego spadku poziomu umieralności. Kryzys gospodarczy tych państw utrwała bowiem jednocześnie niekorzystne indywidualne zachowania, takie jak masowe (nad)używanie „antystresorów”, produktów takich, jak alkohol czy wyroby tytoniowe (np. na Białorusi 54,7% mężczyzn w wieku powyżej 16 lat to osoby palące).

Wzrastające obciążenia ludności w wieku aktywności zawodowej ludnością w wieku nieprodukcyjnym wywołać mogą problemy, aczkolwiek ich skala zależna jest od przyjętego modelu ubezpieczeń społecznych. O ile malejące obciążenie dziećmi i młodzieżą doprowadzi do wzrostu przeciętnego realnego dochodu dyspozycyjnego na osobę w gospodarstwach domowych, a zatem przyczynić się może do wzrostu popytu wewnętrznego i w konsekwencji poziomu życia, o tyle znaczący rozrost grupy osób w wieku poprodukcyjnym oznacza zwiększanie się wysokości obciążeń w przypadku dalszego utrzymywania systemu repartycyjnego. Zwiększanie się obciążeń nie musi jednak być aż tak znaczne, jeśli — zgodnie z radziecką tradycją — wysokość emerytur i rent, zwłaszcza wypłacanych ludności wiejskiej, pozostanie na niewysokim poziomie. Zważywszy jednak na fakt, że wskaźnik obciążenia demograficznego przekroczy wartość jedności, spodziewać się należy jednak większego wpływu czynników niekorzystnych.

Szybkie starzenie się odłamu społeczeństw krajów postradzieckich mieszkającego na wsi w połączeniu z odpływem jednostek młodych i zarazem najbardziej przedsiębiorczych ze wsi, spowodować może utrwalenie dotychczasowych form organizacji rolnictwa i uniemożliwić jego modernizację i restrukturyzację — na początku 1997 r. na Białorusi osoby w wieku emerytalnym stanowiły 33,7% mieszkańców wsi [Marchand, 1998; Szachotko, 1998]. Za główne bowiem przeszkody w procesie przemian rolnictwa tego regionu uważa się, obok braków finansowych i technicznych, emigrację ze wsi osób młodych, które byłyby w stanie przezwyciężyć marazm i tkwiące w świadomości większości mieszkańców terenów wiejskich, wynikające z dziewiętnastowiecznej jeszcze tradycji, przekonanie o wyższości kolektywnych form gospodarowania ziemią.

Porównując sytuację krajów postradzieckich czy szerzej dawnego bloku socjalistycznego z państwami-członkami UE stwierdzić można, że pod względem demograficznym widoczne jest istnienie dwóch „Europ” [Monnier, 1998]. W pierwszej z nich ludność powoli zaczyna się zmniejszać, proces ten nabiera szybkości i brak jest przesłanek świadczących o możliwości przeciwdziałania mu choćby za pomocą migracji. Depopulacji towarzyszą niskie wskaźniki rozwoju społecznego: krótkie przeciętne trwanie życia, nadumieralność w mobilnym wieku produkcyjnym, zaś tempo zmniejszania się liczby ludności zasługuje wręcz na nazwanie tego procesu mianem implozji demograficznej. W drugiej z nich ludność jeszcze wzrasta, lecz głównie za przyczyną imigracji, która — gdyby zniesiono ograniczenia prawne — doprowadziłaby do gwałtownego wzrostu liczebności populacji Europy Zachodniej. W tej Europie pomimo wysokich wskaźników rozwoju społecznego, również przewidywany jest spadek liczby ludności, lecz w mniejszym zakresie i — co również ważne — spadek aprobowany przez owe społeczeństwa i ich rządy, które widzą w tym środek na podniesienie jakości życia w zatłoczonych krajach. Patrząc na demograficzne uwarunkowania rozwoju gospodarczego krajów postradzieckich powiedzieć można z dużym prawdopodobieństwem, że w najbliższej przyszłości nic nie wskazuje na zanik europejskiego dualizmu. Aktualne pozostaje natomiast wciąż pytanie, w której z „Europ” znajdzie się nasz kraj.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Billig W., 1963, *O prawach rozwoju ludności*, KiW, Warszawa
- [2] Bruj B., 1998, *Wpływ socjalnych i mediko-demograficznych czynników na urodźnię rođajemosti w Rosji*, „Woprosy Statistiki”, nr 1
- [3] Chesnais J. C., 1997, *Les racines demographiques de la deflation*, „Problemes economiques”, nr 2.544
- [4] Conseil de l'Europe, 1997, *Evolution demographique recente en Europe*, Strasbourg
- [5] Goskomstat, 1989, *Nasielienie SSSR 1988*, Moskwa
- [6] GUS, 1997, *Rocznik Statystyczny 1997*, Warszawa
- [7] Indulski J., Kowaleski J. T., 1997, *Wybrane charakterystyki sytuacji etnodemograficznej Litwy, Łotwy i Estonii*, w: Kowaleski J. T. (red.), *Prof. Edward Rosset, demograf i statystyk — w setną rocznicę urodzin*, UŁ, Łódź
- [8] Jurkow J., 1997, *Prognoz czislennosti nasielienia Rossijskoj Fiederacji do 2010 goda*, „Woprosy Ekonomiki”, nr 4
- [9] Marchand P., 1998, *L'agriculture postsovietique: la crise sans mutation?*, „Problemes economiques”, nr 2.563
- [10] Maryański A., 1994, *Narodowości świata*, PWN, Warszawa
- [11] Monnier A., 1998, *La construction demographique de l'Union europeene*, „Problemes economiques”, nr 2.560
- [12] Szachotko L., 1998, *Demograficeskije razwitiie Rjespubliki Bieloruś*, „Woprosy Statistiki”, nr 2
- [13] UN, 1997, *The Sex and Age Distribution of the World Population, The 1996 Revision*, UN, New York
- [14] Zwieriewa N. W., 1997, *Razmier domochazajstwa i biednost' w sowriemiennoj Rossji*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersiteta”, Seria 6, Ekonomika, nr 3

SUMMARY

The article presents forecast changes of the number structure of the population of the European post-soviet countries till 2050. The forecasting was based on a projection prepared by the Population Division of UNO in 1996. Practically in all the post-soviet countries, except Moldavia, there will be population decrease. The pace of the decrease will be different and it will depend on the real fertility level mostly.

Population of the whole region will be getting older within the coming 50 years.

At the same time the indexes of demographic bias (population at non-working age related to the population at working age) will get worse. As a result one can expect a lack of demographic impulses to get over a difficult economic situation in the region.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет предполагаемые изменения численности и структуры населения европейских постсоветских стран до 2050 года. Предположения основаны на прогнозе, разработанном ООН в 1996 г. В сущности во всех бывших странах Советского Союза, за исключением Молдавии, отмечено снижение численности населения. Темп снижения будет разным в зависимости от действительного уровня плодovitости. Население всего региона в течение будущего пол-века будет стареть. Одновременно будут ухудшаться показатели демографического обременения населения в производственном возрасте населением в непроизводственном возрасте. Как результат этого положения ожидается отсутствие демографической мотивации для преодоления трудной экономической ситуации региона.